

Методологія вивчення етносоціальних процесів в Україні за підсумками переписів населення 1959-2001 років

Протягом другої половини ХХ століття в Україні тривали трансформаційні соціальні процеси, які, серед іншого, визначали і розвиток етнологічних груп. Слід зазначити, що поняття «етносоціального» у соціологічній та етнологічній науковій літературі охоплює великий спектр суспільних характеристик, які є наслідком взаємодії соціального та етнічного. До соціальних процесів, властивих етносам, можна віднести етнодемографічні, етнологосподарські, етнокультурні, етноконфесійні, етнополітичні зміни.

Важливо з'ясувати сутність поєднання та співвідношення понять «етнічного» та «соціального». В той час як етнологія аналізує національну специфіку соціальних змін, соціологія акцентує увагу на соціальній зумовленості національних процесів і явищ. Історична наука, досліджуючи ретроспективу етносоціальної взаємодії, певним чином об'єднує предметну сферу етнологічних та соціологічних наукових розробок. Для реалізації комплексного дослідження у зазначеному тематичному руслі необхідним є врахування загальних соціально-економічних, соціально-демографічних і соціально-політичних процесів, їх специфічних регіональних особливостей, міжетнічних взаємовпливів, етномовних пріоритетів тощо.

Етносоціальні процеси являють собою соціальні зміни з етнічною специфікою (галузево-професійна зайнятість, освіта етносів, міжнаціональні взаємовідносини тощо). Водночас закономірним є визначення етносоціального як соціальної динаміки етносів (зміни соціального статусу етносів тощо).

Необхідно враховувати, що у багатонаціональних країнах соціальні процеси мають більш виражений етнічний характер. У такому соціумі виникає своєрідна етнічна стратифікація, яка формується соціальними позиціями кожної національної групи. Внаслідок існування різних стратифікаційних ознак виникає система соціальних взаємовпливів між етносами, яка здатна визначати окремі аспекти внутрішньої і зовнішньої політики держави.

Соціальна поведінка і соціально-економічна діяльність представників різних національностей може вивчатися з урахуванням домінуючих у кожній етнічній культурі конкретних цінностей та правил поведінки. Тому методологічні засади етнокulturології та етнопсихології також являють собою важливі компоненти системного аналізу етносоціальних процесів.

Систему принципів наукового дослідження етносоціальних змін доповнюють програмні положення такого важливого статистичного джерела, як загальні переписи населення. Підсумки загальних переписів населення є

найбільш репрезентативним комплексом статистичних даних щодо вивчення етнодемографічних та етносоціальних процесів.

Програми переписів, які проводилися в Українській Радянській Соціалістичній Республіці в період з 1959 по 1989 роки методологічно базувалися на світовому та вітчизняному досвіді здійснення подібних обстежень населення. В архівних справах 582-го фонду Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВО України) у документах Статистичної комісії ООН міститься вичерпна інформація про особливості програмних розробок загальних переписів населення у різних країнах [1]. Відповідні міжнародні методологічні стандарти визначені у документах Статистичної комісії ООН ("Вопросник по переписи населения 1970 г." та "Принципы и рекомендации к переписи населения" зразку 1967 р.). Значною мірою доповнювало методологічну базу і вдосконалення вітчизняних наукових засад проведення переписів населення (зокрема, Всесоюзного перепису 1926 року).

Успадкував ґрунтовну методологічну підготовку програмних документів і перший Всеукраїнський перепис 2001 року. Це детально визначено в "Інструкції щодо проведення Всеукраїнського перепису населення 2001 р. і заповнення переписної документації". Основний формуляр, "Переписний лист", передбачав одержання інформації про стать, вік, місце проживання, сімейні характеристики, етнічну приналежність, заняття, положення в занятті, джерела засобів існування та освіти респондентів. Внаслідок закономірної спадковості методологічних програмних настанов та змісту питань переписних листів підсумкові дані вітчизняних переписів 1959-2001 років є цілком порівнюваними і дозволяють всебічно досліджувати етнодемографічний та етносоціальний розвиток України та її регіонів періоду другої половини ХХ століття.

При формуванні поточних матеріалів переписів та підготовці їх підсумкових публікацій в основу було покладено адміністративно-територіальний критерій. Наприклад, згідно програми Всеукраїнського перепису 2001 року розробка переписних даних відбувалася по 24 областям та Автономній Республіці Крим. Окремо компонувалися відомості по Севастопольській міськраді та місту Києву. Такий підхід сприяє вивченню регіональних тенденцій етнодемографічного та етносоціального розвитку.

Програмні положення Всеукраїнського перепису 2001 року про віднесення до розряду міст тих чи інших населених пунктів успадкували настанови радянських переписів: до міських відносили всі поселення, затверджені законодавчими актами як міста та селища міського типу, а всі інші вважалися сільськими. Слід додати, що у підсумкових публікаціях виокремлені різні за розмірами та чисельністю населення категорії міст. Це дозволяє простежити зв'язок урбанізаційних процесів з етносоціальними змінами в Україні та її регіонах.

Основоположними у контексті теми дослідження є принципи визначення національної приналежності респондентів, які були сформульовані у програмах всіх вітчизняних переписів періоду 1959 - 2001 років згідно рекомендацій Комісії по народонаселенню ООН. В остаточній редакції програми першого Всеукраїнського перепису населення питання про національну приналежність звучало так: "Ваше етнічне походження (вказіть: національність (народність) або етнічну групу)" [2]. Фактично застосовувався метод самовизначення, коли дорослі респонденти самі вказували національність (народність), до якої відносили себе та своїх дітей. Тому наукове опрацювання одержаних даних передбачає з'ясування причин можливої зміни респондентами своєї етнічної самоідентифікації.

Свої корективи у порівняльний історичний аналіз вносить і те, що перелік національностей від перепису до перепису поступово розширювався. Так, у 1989 року він містив 128 національностей та 117 мов, а у 2001 році їх кількість збільшилася відповідно до 132 та 119. У підсумкових публікаціях зазначених переписів розробка за соціально-демографічними ознаками (стать, вік, місце проживання, сімейний стан, мовні пріоритети, освітній рівень, приналежність до соціальної групи, професійно-галузева зайнятість) здійснена тільки по найбільших етнічних групах, представники яких населяли територію України [3]. При цьому всі регіони України відрізняються рівнем поліетнічності населення і представлені різною кількістю найчисельніших етнічних груп. Збільшити кількість досліджуваних за вказаними ознаками етносів дозволяють розширені статистичні відомості переписів, які зберігаються у фондах центральних архівів країни.

Таким чином, комплексне вивчення етносоціальних процесів передбачає залучення до предметного аналізу методологічних принципів етнології, історії, соціології та інших суспільствознавчих наук. Подібне дослідження повинно базуватися на науковому аналізі достовірних джерел, серед яких чільне місце посідають статистичні підсумки загальних переписів населення. Програмні засади переписів населення становлять важливу ланку у системі наукових принципів щодо комплексного вивчення соціальних змін.

Література:

1. Вопросник по переписи населения 1970 г., составленный Статистической комиссией Организации Объединенных Наций в 1970 году. *Центральний державний архів вищих органів влади і управління України*. Ф. 582. Оп. 20. Спр. 525., 32 арк.; Доклад "Планирование, организация и управление системой обработки данных переписи 1970 г." на заседании Статистической комиссии Организации Объединенных Наций, состоявшегося 24-25 мая 1968 года. *Центральний державний архів вищих органів влади і управління України*. Ф. 582. Оп. 20. Спр. 415. 21 арк.; Материалы Статистической комиссии Организации Объединенных Наций по вопросам Всесоюзной переписи населения 1970 г. за 1967. *Центральний державний архів вищих органів влади і управління України*. Ф. 582. Оп. 20. Спр. 400. 35 арк.

2. Див. про це: Мала енциклопедія етнодержавознавства / ред. рада: Ю.І. Римаренко (гол.) та ін.; Інститут держави та права імені В.М. Корецького НАН України. Київ: Генеза, 1996. 942 с.
3. Возрастная структура, уровень образования, национальный состав и источники средств существования населения Украинской ССР: стат. зб. / Центральне статистичне управління України. Київ, 1972. 281 с.; Итоги Всесоюзной переписи населения 1979 г.: стат. зб. / Центральне статистичне управління СРСР. Т. 4. Ч. 2. Кн. 1. Распределение населения отдельных национальностей СССР по полу, возрасту, языку, состоянию в браке и уровню образования. Москва, 1989. 340 с.; Итоги Всесоюзной переписи населения 1979 г.: стат. зб. / Центральне статистичне управління СРСР. Т. 4. Ч. 2. Кн. 2: Распределение населения отдельных национальностей СССР по полу, возрасту, языку, состоянию в браке и уровню образования. Москва, 1989. 291 с.; Основні підсумки Всесоюзного перепису населення 1959 року по Українській РСР: стат. зб. / Центральне статистичне управління України. Київ, 1961. 236 с.; Розподіл населення найбільш чисельних національностей за статтю і віком, шлюбним станом, мовними ознаками та рівнем освіти. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року: стат. зб. / Державний комітет статистики України. Київ, 2004. 373 с.